

МІФОЛОГЕМА ДОЛІ В СТРУКТУРІ ДИСИДЕНТСЬКОГО ТЕКСТУ

Г.Б.Райбедюк

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье исследуется семантический спектр мифологемы судьбы в художественном пространстве диссидентского текста, определяется ее амбивалентный характер. Авторская репрезентация судьбы рассматривается как экзистенциальное понятие в измерениях конкретной жизни личности и в то же время как трансцендентный феномен.

The semantic range of the mythological destiny in the artistic space of the dissident text, its ambivalent nature is examined in the article. The author representation of the destiny is considered into the specific dimensions of the personality and as a transcendental phenomenon.

Художня творчість українських поетів-дисидентів 60-80-х років ХХ століття, анафемованих за радянського часу з відомих політичних причин, тільки сьогодні відкривається широкому читацькому загалу. По-новому постає перед нами безсмертність музи, що дарувала натхнення В.Стусові, І.Калинцю, І.Світличному, Т.Мельничуку, М.Руденку, С.Сапелякові, Ю.Литвину, І.Сокульському та ін. Магнетична сила ідей дисидентів у культурі притягала до цього феномену не один десяток митців, які в період політичних «заморозків» в Україні стали яскравими представниками неконформістської літератури.

Поетична спадщина українських дисидентів становить собою неординарне явище в історії національної культури. Його репрезентують поети «індивідуальних духовних зусиль, зятятої надії, подвижництва і стоїцизму» (1, 11). Доля призначила їм «обстоювати й берегти українську духовність, рятувати український духовний космос від руйнування та поглинання його хаосом імперської тоталітарної системи» (2, 59). Тож цілком закономірно, що мотив долі став невід'ємною складовою індивідуальної моделі світу в творчості кожного з дисидентів. Активно експлуатований ними образ долі в тематологічному тлумаченні можна вважати міфологемою в значенні «мотиву, заснованому на міфологічній архаїці та інтелектуалізованому відповідно до обраної автором до здійснення моделі мікрокосму твору» (3, 49). У репрезентованій в'язнями сумління (так називають дисидентів) міфологемі долі синтезовано різні рівні її функціонування: від реального (життєвого, буденного) й до душевного та духовного. У випадку з дисидентами слушно видається думка С.Аверинцева про те, що доля – це «поняття-міфологема, яка виражає ідею детермінації як несвободи» (4, 85). В їхньому житті й творчості «доля – надзвичайно реальна, абсолютно життєва категорія», це «не вигадка, а жорстокі кліщі, в які затиснене наше життя» (5, 144). Водночас вона має не лише онтологічний характер, що функціонує в «широкому екзистенційному полі як цілої нації, так і окремої особистості. Це також категорія етична, моральна, оскільки доля, попри всю, здавалося б, заданість, усе ж передбачає ситуацію вибору – і передусім у моральнісній площині соціальних та особистісних інтенцій» (6, 201).

Отже, для з'ясування етичних та естетичних пріоритетів в'язнів сумління вивчення різних граней репрезентації в їхній творчості міфологеми долі має концептуальне значення. Однак, незважаючи на значний корпус літературознавчих розвідок про цей літературний феномен (праці О.Бровко, А.-Г.Горбач, І.Дзюби, М.Жулинського, М.Льницького, М.Коцюбинської, В.Моренця, К.Москальця, І.Онікієнко, М.Павлишина, Е.Соловей, Д.Стуса, М.Ткачука, Ю.Шереха та ін.), означений темою статті напрям студіювання поки ще не став вихідною точкою літературно-критичної рецепції спадщини поетів-дисидентів, а відтак об'єктом спеціального наукового вивчення. Саме цим і зумовлена актуальність порушеної проблеми. Метою статті є дослідження семантичного спектру міфологеми долі в художньому просторі дисидентського тексту. Основними завданнями дослідження бачиться з'ясування амбивалентного характеру авторської репрезентації міфологеми долі як екзистенційного поняття у вимірах конкретного життя особистості й водночас як трансцендентного феномену. Більше того, такий ракурс інтерпретації певною мірою знімає з дисидентів усталене кліше ідеологічного поета. Якщо вони й були ідеологічними митцями, то тільки в тому разі, коли ідеологія стає високою естетикою, як у випадку кола «вісниківців», з якими В.Стуса та інших дисидентів пов'язує мотив «трагічного оптимізму» (7, 154).

Поетія дисидентів, що розвивалася в межах потужного шістдесятництва, одразу постала в індивідуально окреслених рисах – і в тематичному, й у жанрово-стильовому планах. Водночас їх єднали спільні риси ідеології, котрі визначали високу естетику, гуманізм культури, морально виважену етику буття й інакодумське світовідчуття часу. Шукання правди й чесної громадянської позиції, неприйняття фальші «істин»-фікцій (М.Коцюбинська), протистояння нормативній соціалістичній поезиці, виступ

проти етичного та національного нігілізму, культивування «вічних» мотивів у творчості – такі спільні доміанти художньо-філософської та морально-етичної концепції дають підстави для допуску про своєрідний дисидентський дискурс у літературному процесі означеної пори, що відчутно конституював його естетичну ауру.

Поява в суспільно-громадському та культурному житті України літературного дисидентства зумовлена, з одного боку, відповідними політичними обставинами, а з іншого (і то насамперед) – його аксіологічною сутністю. Високий ступінь уживаності образу долі в дисидентському тексті детермінований певною мірою зовнішньооб'єктивними об'єктивними чинниками в особистому й суспільному житті. Однак семантика образних структур з міфологією долі тут базується завперш на екстрапсихологічному елементі, що його Гегель свого часу окреслив у такий спосіб: «У долі людина пізнає власне життя, і мольба, що звернена до долі, не є мольбою, зверненою до верхньої особи, але поверненням та наближенням до самої себе» (8, 126).

Загально визнано, що «творчу долю митця визначає епоха, в якій йому випало жити, – це аксіома. Але кожен митець визначає власну долю в межах тієї ж таки епохи залежно від міри своєї внутрішньої свободи» (6, 226). Епоха, в яку судилось жити дисидентам, вимагала від них вирішення дилеми балансування межі полюсами нонконформізму та пристосуванства. Кожен із репрезентантів того покоління, що згодом в силу свого вибору (а відтак місця в абсурдному суспільстві) набуде офіційного статусу «дисиденти», ні на мить не сумнівався, обираючи шлях відкритого протистояння тоталітарному режимові та цілковитого неприйняття його псевдоідеалів. Вони розпочали естетичну полеміку з офіційною владою (літературою, мораллю). Наділені гострим почуттям гідності, в'язні сумління у своєму протистоянні долі виявляли особливу стійкість і непоступливість. І.Світличний з метою відтворення цього стоїчного варіанта вдається до біблійного інтертексту, що надає його діалогу із долею особливої переконливості: *...Та ніколи / Й на дрібку Юдиної солі / Я не поласився, гордій* (9, 479). Г.Токмань справедливо зауважує, що доля «екзаменує поета на вірність своєму «Я», все ускладнюючи й ускладнюючи завдання, і врешті доводить його до іспиту, оцінка за який або зрада – або смерть (що кореспондує з ідеєю «або-або» С.К'єркегора» (10, 43). Інший дисидент І.Сокульський, звинувачений в антирадянській пропаганді та агітації і засуджений за правдоробчу діяльність на 15 років позбавлення волі, в одному з віршів свідчив про свідомий вибір й готовність прийняти обрану ним самим долю:

Планований – тут – у цій круговерті –

Не віком чужим, не добою –

Я відповім – життям чи смертю...

Я відповім їм – собою (11).

Т.Мельничук, усвідомлюючи трагізм обраного шляху (*Великі знали завчасно, що їх жде ешафот*), заявляв про твердий намір іти до кінця (*мені сили вистачить іти по дорозі, – якої нема*). Ще у першій збірці «Несімо любов планеті» він говорив про розуміння свого життя як вищого чину, його офірування заради того, щоб *планеті зрішній дати світло*. У начерку своєї незакінченої автобіографії поет писав про свою напередвизначену життєву дорогу: «Поезія – це Доля. Гірка доля. Це Судьба. Це вирок. Поезія – це щось неминуче. Як смерть. Як не втечеш від смерті, так не втечеш і від поезії. Не втечеш, якщо вона обрала тебе своєю жертвою. Саме жертвою! І дала тобі, жертві (Стефанік) Камінний Хрест на плечі: «Неси!» І мусиш нести! Аж до Голгофи!» (12). Про готовність поета до офіри в години найвищої зневіри та резигнації духу поет-дисидент С.Сапеляк у статті «Наш Мойсей» писав, що митець «покликаний нести честь й офірну свічку не задля слави, «бо слави людської зовсім ми не бажаєм». Це – як готовність на смерть. Готовність власними кістками прийняти Свободу і Україну, де «голос Духа чути скрізь». Де усім потрібні моральні сили, здатні рятувати свій край, щоб «найсвятішою любов'ю, тобі офіруючи душу й тіло», визнати й виробити мову морального й наполегливого СУВЕРЕНА, сповідника народної пам'яті та свідомості нації. І цей Дух глибинного усвідомлення відлунює трепетним лейтмотивом, рефреном, живим окликом: *Невже задарма скільки сердець горіло*» (13).

Отже, з феноменом долі пов'язане формування феномену особистості. В цьому плані доля дисидентів явила неперевшений взірць співтворчості митця з Вищою силою та власною інтуїцією, що зумовило певний компроміс між заданістю та вибором у межах морально-етичної парадигми, окреслило траєкторію «психологічної топології шляху». В'язні сумління не намагались «виправити» долю за рахунок різних шансів сюжетобудування (якщо сприймати долю як своєрідний текст конкретного життя у всезагальному Тексті буття). Всупереч усім несприятливим, навіть погубельним наслідкам власного життєвого вибору кожен із них перетворив долю у призначення.

Доля в житті й творчості дисидентів, оприявнюючи до певної міри містичний збіг обставин, усе ж розгортається в просторі усвідомленого вибору і сприймається як єдино можливий шлях презентації alter tgo митця через осяяння й водночас кризові ситуації в житті особистості (В.Стус: *Благословляю твою сваволю, дорого долі, дорого болю*; С.Сапеляк: *Співаємо блаженням непорочним / долю серця свого...*;

Ю.Литвин: *А чи то доля, чи нечиста сила / Взяла і повела мене на гори*; І.Калинець: *прийми мій дим / як авелеву жертву*). Це типовий для всіх дисидентів варіант протистояння долі, про який Гегель у праці «Філософія релігії» писав: «Якщо людина таким чином сама протиставляє себе усій повноті долі, вона тим самим вже підіймається над своєю долею; життя зрадило її, але вона не зрадила життю» (8, 131). Життя і творчість дисидентів оприсутнює класичний взірєць антропологічного тексту, оскільки останній вимагає персональної відваги автора, його жертвності. У статті «Серед грому і тиші» В.Стус писав про «усвідомлення свого добровільного індивідуального обов'язку», а «стереоскопічний простір авторового існування» узалежнював від свідомості «обов'язку бути самим собою», який бачиться йому як «найтяжчий хрест вивіреної людини-сучасника (14, 144).

У семантичному спектрі міфологеми долі в структурі дисидентського тексту рельєфно прокреслюється ще один її вимір. Йдеться про зв'язок долі поета й долі народу, що визначив сутнісне джерело екзистенції в'язнів сумління – життєвої і творчої. За переконанням В.Стуса, *доля – всепам'ятна, всечула, всевидюща – нічого не забуде, не простить*. У площині долі національної доля окремого митця, в даному випадку дисидентів, бачилася ними важливішою в контексті минулого. Тобто вибір ними особистої жертвності (у більшості випадків – фізичної смерті) заради безсмертя має постати в рецепції нації як історичний урок, концентрація енергетичних згустків національної пам'яті, що передаватиметься нащадкам – через самозречення окремої особистості. І тоді «особистість виявляється персонажем всесвітньої драми духу» (15, 37). У дисидентському тексті доля має не тільки присмак приреченості (трагічності), але й пафос приреченості. Звідси – відчуття в'язнями сумління високої сили духу свого доленосного месіанства – на рівні усвідомлення власної долі в контексті нації, надто якщо ця нація має трагічну історію. В.Стус у таборовому зошиті (запис 4) писав: «Але голови гнути я не збирався, бодай щоб там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину» (16, 380). М.Жулинський підкреслює, що й інший дисидент, Т.Мельничук був «опечалений не своєю долею – вона для нього сумна реальність. Його тривожить духовна екологія нації» (17, 6). Єдність особистої долі й долі Вітчизни – болісна тема поезії С.Сапеляка, джерело його ліричних рефлексій: *Моя недоля. Доленько. Мій терн. / Відходить світ. Б'ють дзвони по Вітчизні* (18, 75).

Семантика образу долі в поезії дисидентів визначається у більшості випадків лексемою «доля», рідше – фольклорними кліше типу: «доленька», «вдовиця-доля» й под. Ліричний герой не раз відчуває тягар «лихої» долі. У дисидентському тексті її синонімічним заміником виступає уснопоетичний образ «недоля» та різні її варіанти (С.Сапеляк: *Прости, недоле. Втеченьку й утечу. / Бо що життя. Зіржавлене у прах*; Т.Мельничук: *сповили залізно неволею, шмагали злісно недолею*). Семантику моменту долі мають поезії, в яких розкрито трагізм життєвого шляху в'язнів сумління:

Неофіти ідуть,

Кам'яна їхня путь,

Кам'яна, бо їх бито камінням (19, 49).

Образ долі в творчості кожного з дисидентів унаочнює індивідуалізуючу тенденцію актуалізації концептуального змісту класичної міфологеми долі як категорії езотеричної. Для них характерна тотальність долі як екзистенційного поняття у контурах конкретного життя, обмеженого хронологічними рамками. Вони приймають долю як фатум, приреченість, узалежнюючи себе від чогось зовнішнього, непідвладного зусиллям волі, власній інтенції (В.Стус: *Сховатися од долі – не судилось*; С.Сапеляк: *віднині вмерти мушу / з каменем на серці*). З огляду на біографічні реалії життя в'язнів сумління в їхній поезії спостерігається переакцентація міфологеми долі на долю конкретної людини, її емоційно-психологічний стан. У багатьох випадках в інтерпретації долі прочитується фаталістична тенденція, залежність від незбагненої метафізичної сфери. Ліричний герой (значною мірою – біографічний автор) ніби чує голос фатальної сили, що кермує його долею (В.Стус: *Та й знакомити дати / Мені проставив хтось*). У віршах дисидентів відповідного змістового поля неважко помітити подібне до Шевченкового «інтуїтивне відчуття метафізичної залежності людини від долі як трансцендентного феномену» (20, 460). Типологічно близький до Т.Шевченка і християнський езотеризм, що склав основу пророчого візонерства в'язнів сумління, яке «постало і як особливе сакральне знання, і як певні жанрові художні форми» (21, 99). В одному з листів до сина В.Стус писав: «Може, Ти скажеш, а для чого це – бути вірним долі? І це питання буде найнедоречнішим. Бо доля не має мети [...], вона є, а існуючи, вже має мету (не свою, а, сказати б, Господню – хто створив її, окреслив її). І в цій широкості долі, яка ширша (і незрівнянно!) за мету, – справжні розкоші життя.» (22, 149). Подібні зізнання поета пояснюють його нахил до містицизму, що виявляється в часто артикульованому узалежненні долі від Бога. В поетичному світі В.Стуса (як, власне, й інших дисидентів) домінує вертикаль міфологеми долі (*Та все проривайся до Бога*), яку значною мірою структурує сакрохронотоп (*Д'горі зрине весь голубиний дух*). Просторовий вектор ліричного сюжету формує здебільшого цілісний, наскрізний у дисидентській ліриці образ трансцендентного відземного пориву.

Фатальну приреченість перед лицем невблаганної долі акцентує і Т.Мельничук. В.Рябий згадує, що це був поет, який «обрав дорогу терну, а вона його [...]». Хоч не завжди був ідеальним, зриваючись на крутих її звивинах, але мандрував до обрїю в шуканні майже неможливих у земному світі споріднених душ» (23, 153). С.Сапеляк із характерним для його стилю євангельським пафосом маніфестує співвідношення Богом призначеної поетові долі й вибору людини в екстремальній ситуації:

*...доля судила мені повчати світ
святими руками Твоїми
задля нашого спасіння
і чую як сходиш Ти до мене нині
ликом істинним від Духа істинного
бо тїнь я є Твоя прескорбная... (18, 122).*

В основу образних структур із міфологемою долі в дисидентській ліриці, як видно з цитованих вище фрагментів текстів, лягли народні уявлення про долю, що у фольклорі переважно виступає «свідомим суб'єктом дії, у кінцевому підсумку підпорядкованим Богові, чию волю вона сповняє («Бог дасть долю і в чистім полі»)» (20, 457). Однак така тенденція в інтерпретації міфологеми долі має небагато спільного з фаталізмом. Означаючи невідворотність, характерну для римського поняття фатуму, вона не зводиться в'язнями сумління до нього, допускаючи прихильність до людини (семантика фортуни), залишаючи за нею можливість активного впливу на своє життя (С.Сапеляк: *Від долі до недолі / недолею недолю віджену*). У дисидентському життєтексті – це радше глибока філософія, що визначила й етичні пріоритети, насамперед свідоме прагнення виконати власне призначення в світі.

Фундаментальність міфологеми долі в естетиці й етиці в'язнів сумління визначається тим, що в ній висвітлюються сутнісні смисли людської екзистенції (особистої та національної), її таїна та надбання, сакральні й раціональні виміри, сублімація життя у Долю. Вони не нарікають на долю, приймають її як даність, невідворотність. В одному з листів до матері В.Стус писав: «В мене прекрасне життя. Я ним дуже задоволений – що така доля...» (24, 351). Як зазначає В.Горан, «необхідність долі має сенс не лише неминучості здійснення наперед визначеного, але й обов'язковості наявності визначеного в кожного. В цьому значенні перед долею всі рівні» (25, 191). У поезії дисидентів міфологема долі, як і в багатьох міфологіях, пов'язана з символами жереба й «долі як чистини, важливу роль у формуванні яких відіграли символи «народження» і особливо смерті. Тісно пов'язана з опозицією сакрального й профанного, вічного й тимчасового доля виступає як своєрідний медіатор між ними» (26, 138).

Життя й творчість дисидентів явили апологію смерті-офіри. Усвідомлювана ними доля сумісна із євангельською міфологемою «тернового шляху», далекого від життєохоронного ества земної людини. Для них «інстинкт смерті» став моментом «другого народження», «народження з висот, від духу», що є такою ж фундаментальною силою поведінки, як і «прагнення до життя» (З.Фрейд). (Тут слід зауважити, що в багатьох світових міфологіях доля генетично пов'язувалась із жіночими хтонічними божествами, які символізують водночас і народження, і смерть; на позначення ж поняття «смерть» у різних культурах вживалися лексеми: «мор», «доля», «примус», «рок» і под.). У розрізі долі «любов до життя постає тут рівноцінною смерті – у її вищому онтологічному сенсі» (6, 209). З цього приводу сучасний український філософ С.Кримський міркує: «Через самобудівництво особистості, формування її внутрішнього мікрокосму, людина може зробити так, що факт смерті виявився не як кінець, а як вінець життя» (15, 36): *Оце твоє народження нове – / в онові тіла і в онові духу* (27, 9). Доля непересічних особистостей, якими, безсумнівно, були в'язні сумління, наділена «волею до безсмертя» (Л.Тарнашинська):

*Ота зоря – вістунка твого шляху,
хреста і долі – ніби вічна мати,
вивищена до неба... (27, 7).*

В.Стус, подібно до представників барокової духовної культури, осмислює смерть як початок нового життя, благає Бога про її прихід (*Наблизь мене, Боже, і в смерть угорни*), «запрошує» її до себе, щоби *збагнути / оте, що ми збагненням перейшли*. Для нього фізична смерть – біла ніч *потойбіччя, порожнеча довгождана*, а найперше – *самоповертання до роздоріжж (Я відчуваю власну смерть живою, як і загибель самовороттям)*. Для В.Стуса, як, власне, й для інших дисидентів, життя тотожне смерті. У їхній поезії феноменологія абсорбує гносеологічні виміри буття.

Означеними у статті аспектами міфологеми долі в поезії в'язнів сумління не вичерпується зміст уявлень про неї. Свого часу О.Потебня, міркуючи про семантичні відтінки міфологеми долі, наводив близько десяти її значень «и сродных с нею существ» (28). Більшість із них оригінально інтерпретовані дисидентами. З ними пов'язане домінування в їх ліриці вічних екзистенційних проблем (життя і смерть, добро і зло). Міфологема долі в ліриці в'язнів сумління – багатолінійна та полідетермінована реальність. Вивчення всіх її рівнів є одним із перспективних шляхів дослідження авторської гіпотези буття дисидентів, індивідуально трансформованої в художній текст.

1. Соловей Е. У країні Лицарії, країні колядок // Калинець І. Слово триваюче: Поезії. – Харків, 1997.
2. Мафтин Н. «Знов сниться нації легенда про ностальгійний дар евшану»: Дивосвіт поезії Ігоря Калинця // Дивослово. – 2004. – № 7.
3. Бовсунівська Т. Міфологема як резистентний складник літератури // Дивослово. – 2010. – № 8.
4. Аверинцев С. Софія-Логос словник. – К., 2004.
5. Лосев А. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
6. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. – К., 2008.
7. Квіт С. Основи герменевтики: Навчальний посібник. – К., 2003.
8. Гегель Г. Философия религии. – М., 1976. – Т.1.
9. Світличний І. Голос доби: Листи з «Парнасу». – К., 2001.
10. Токмань Г. Доля, Муза, Слава в поезії Івана Світличного: екзистенціальний і діалогічний аспекти // Слово і Час. – 2010. – № 9.
11. Степовичка Л. Мед із каменю, або Друге пришествя Івана Сокульського // Літературна Україна. – 2010. – 22 липня.
12. Гнатюк Н. Тарас Мельничук: «Крім честі мені нічого не лишилось» // День. – 1998. – 20 серпня.
13. Сапеляк С. Наш Мойсей // Літературна Україна. – 2006. – 1 червня.
14. Стус В. Серед грому і тиші // Сучасність. – 1995. – № 1.
15. Кримський С. Запити філософських смислів. – К., 2003.
16. Стус В. Таборовий зошит: Вибрані твори. – К., 2008.
17. Жулинський М. Князь роси // Мельничук Т. Князь роси. – К., 1990.
18. Сапеляк С. Тривалий рваний зойк: Поезії. – К., 1991.
19. Мельничук Т. Из-за грат: Поезії. – Балтимор; Торонто, 1982.
20. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Львів, 2003.
21. Мейзерська Т. Езотерична проблематика поетичної збірки Ю.Липи «Вірую» // Треті Липівські читання: Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Одеса, 2007.
22. Стус В. Листи до сина. – Івано-Франківськ, 2001.
23. Рябий В. Останній з мандрівних поетів: Штрихи до портрета Тараса Мельничука // Дзвін. – 1996. – № 1.
24. Стус В. Твори: У 6 т., 9 кн. – Львів, 1997. – Т.6, кн.1.
25. Горан В. Древнегреческая мифологема судьбы. – Новосибирск, 1990.
26. Турган О.Д. Універсальні категорії в системі літературного твору (модерністська та постмодерна світоглядно-художня парадигма): Монографія. – Запоріжжя, 2008.
27. Стус В. Зібрання творів: У 12 т. – К., 2008.
28. Потєбня А. Слово и миф. – М., 1989.